

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Ռ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՊՄՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1921-1924 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԸՍՏ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԳՈՐԾՉԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, Դաշնակցություն, Խորհրդային իշխանություն, ընդհատակյա պայքար, Գերասիմ Աթաջանյան:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին Հայաստանում Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ծավալած ընդհատակյա գործունեության մասին գիտական հանրությանը շատ քիչ բան է հայտնի: Խորհրդային պատմագրությունը չի զլացել «քննադատել» ՀՅԴ ընդհատակյա «հակաժողովրդական» գործունեությունը, ինչն, անշուշտ, եղել է միակողմանի ու խիստ թշնամական մեկնաբանություն: Միայն հետխորհրդային տարիներին հնարավոր եղավ որոշակի լույս սփռել ԽՍՀՄ-ում և մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում դաշնակցական ընդհատակի գործունեության պատմության վրա: Սակայն Խորհրդային Միությունում ՀՅԴ ընդհատակյա հարուստ գործունեությունը դեռ երկար ու հանգամանալից լուսաբանման կարիք է զգում: Այս տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվում (ԱՄՆ, Մասաչուսեթս, Ուոթերթաուն) պահպանվող նյութերը: Բազմաթիվ գաղտնի նամակների, շրջաբերականների, զեկույցների և այլ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տա-

լիս բավարար պատկերացում կազմելու տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ: Ու թեև խորհրդապահական նկատառումներով փաստաթղթերի՝ գաղտնագրերով գրված լինելը բավականին դժվարացնում է գործը, բայց խնդիրն անլուծելի չէ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բուլնիկյան ղեկավարությունը արգելեց ոչ բուլնիկյան կուսակցությունների, այդ թվում և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության գործունեությունը: Սակայն Հայաստանում խոր արմատներ ունեցող ՀՅ Դաշնակցությունը չէր ուզում դադարեցնել իր գործունեությունը, խորհրդային իշխանություններն էլ անկարող էին միանգամից բացահայտել նրա ճյուղավորված կազմակերպական ցանցը: Խորհրդային Հայաստանում կուսակցական կառույց պահելը ՀՅԴ-ի համար ինքնանպատակ չէր: Մտավախություն կար, որ բուլնիկյան ռեժիմը կարող է ժամանակավոր լինել, հետևաբար անհրաժեշտության պարագայում Հայաստանին սպառնացող հավանական մարտահրավերներին դիմագրավելու համար պետք էր կազմակերպական ներկայություն ունենալ: Սկզբունքային որոշում կար ստեղծված իրավիճակում չդիմելու բռնի միջոցների՝ Խորհրդային Հայաստանում բուլնիկյան ռեժիմը տապալելու համար, խորհրդային տարածքում գործելու անլեգալ, իսկ արտասահմանում նաև՝ լեգալ ճանապարհներով: Միաժամանակ, գաղափարական պայքար տանել Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության վնասակար քայլերի դեմ, բայց նաև օգտագործել ՀՅԴ արտասահմանի ներուժը՝ Խորհրդային Հայաստանի վերաշինությանն աջակցելու համար¹:

Խորհրդային Միության տարածքում և մասնավորապես Անդրկովկասում ՀՅԴ կազմակերպությունները իրենց անլեգալ

¹ Քաղաձեռներ Հ.Հ.Դ. արտասահմանեան մարմիններու արտակարգ խորհրդաժողովի որոշումներէն, ա. տ., 1923, էջ 4:

գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1933 թ.: Այդ տարի Փարիզում տեղի ունեցած ՀՅԴ 12-րդ Ընդհանուր Ժողովը, լսելով Հատուկ հանձնախմբի զեկուցումը Երկրի կազմակերպության մասին, որոշեց դա լուծարված համարել²:

Ստորև ներկայացվող զեկուցագրերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում 1921–1924 թթ. Զանգեզուրում տեղի ունեցած մի շարք իրադարձությունների վերաբերյալ:

Զեկուցաբերը Գերասիմ Աթաջանյանն է: Լինելով դաշնակցական գավառային գործիչ՝ վերջինս մեծ զրկանքներ է կրել բուլշևիկյան հալածանքների պատճառով: Եվ չնայած այդ ամենին՝ նա կարողացել է պատվով կատարել իր առաքելությունը: Շուրջ 4 տարի Կապանի շրջանում ընդհատակում տոկոսն է պահել Կապանի շրջանի դաշնակցական կառույցը, ոգևորել Ժողովրդին՝ հույս ներշնչելով, որ հայրենիքի ազատության ժամն անպայման գալու է:

Իր զեկույցներում Գերասիմ Աթաջանյանը ներկայացնում է Կապանի մի շարք գյուղերում Խորհրդային զորքերի իրականացրած թալանը: Ժողովուրդը պարտավորված էր իր հաշվին պահելու զորքին, զորքն էլ չբավարարվելով իրեն տրվածով, երբեմն թալան էր իրականացնում գյուղերում:

Սակայն զորքի բերած զրկանքները միայն թալանով չսահմանափակվեցին: Բազմաթիվ համաճարակային հիվանդություններ զորքից փոխանցվեցին ժողովրդին:

Զագրելի է եղել բուլշևիկ զինվորների վարքը: Նրանք խաբելով ամուսնացել են օրիորդների և այրի կանանց հետ՝ որոշ ժամանակ ապրելով հետները: Զանգեզուրից հեռանալուց այդ զին-

² Քաղուածքներ ՀՅ. Դաշնակցութեան ԺԲ Ընդհ. Ժողովի որոշումներէն, Փարիզ, 1933, էջ 16:

վորներից ոմանք թողել են իրենց կանանց և փախել են, ոմանք վերադարձի ճանապարհին են թողել, ոմանք էլ սպանել են իրենց կանանց:

Ձեկույցներում խոսվում է բուլշևիկների լրտեսական ցանցի մասին: Լրտեսները մեծ ջանքեր էին գործադրում ժողովրդին գինաթափելու, Առաջին Հանրապետության շրջանից մնացած գենք-գինամթերքը վերցնելու ուղղությամբ: Այս շրջանի բուլշևիկյան գործունեության անբաժան մասն են կազմում ձերբակալությունները: Ձերբակալվածների մի մասը աքսորվել է, մի մասն էլ ըստ զեկույցի բանտարկվել:

Անդրադարձ կա նաև սովին: Ընդ որում, նշվում է, որ սովը հիմնականում հայկական գյուղերում էր, իսկ թուրքաբնակ գյուղերում հացի պաշարներ եղել են:

Ձեկույցներում խոսվում է նաև դրամի արժեզրկման մասին, ինչի պատճառով հասարակ մարդիկ ստիպված են եղել հացահատիկի համար էժան վաճառել իրենց տներում եղած ոսկեղենը և անհրաժեշտ իրերը: Նկարագրվում է նաև Սյունիքում բուլշևիկների հարկային ծանր քաղաքականությունը:

Մի զեկույցով էլ Գերասիմը դիմում է ՀՅԴ Բյուրոյին՝ առաջարկելով դաշնակցական մամուլում Սյունիքի օրինակով բարձրաձայնել Խորհրդային Հայաստանում առկա բազմաթիվ խնդիրների մասին:

Այս և հարանման բազմաթիվ հարցեր են քննարկվում ստորև ներկայացվող զեկույցներում:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 1

Սովետական իշխանությունը 1921 թվին հայ և ռուս զորքերով մտնելով Լեռնահայաստան, Զանգեզուր, հրահանգված էր Զանգեզուրում, երբ ժողովրդի կողմից դիմադրություն լինի, անխնա կերպով սրի քաշել բոլոր ժողովուրդին և կրակել բոլոր գյուղերը:

Հանքում ևս սովի մատնված ժողովուրդը երկար կռվելուց, իր ջանքերը գործադրելով, ստիպված եղավ հպատակվելու Սովետական ստոր իրավակարգերին: Հետևապես 1921 թվին նրանց³ բոլոր զինվորները ցրեցին Ղափանի այն գյուղերը, որոնք Դաշնակցության կառավարության օրոք ըմբոստացած կային Սովետական ուժերի դեմ: Կառավարության կողմից կարգադրված էր յուրաքանչյուր զինվորին տալու 0,5 ֆունտ պարեն: Իսկ մնացած ուժերը ձրիաբար մնում էին հանքում: Զինվորները չբավականանալով նրանով, բռնի կերպով մտնում էին գյուղերը, թալանում գյուղացիների ուտելիքի պաշարը և անհրաժեշտ իրերը, տանում շուկաներում վաճառքի հանում, նույնպես գիշերները թալանում էին գյուղացիների այգիները և բանջարանոցները: Այսպիսով դատապարտված ժողովուրդը լուրջամբ տանում էր նրանց հասցրած բոլոր վնասները ու բռնակալությունները: Զորքերը 4-5 ամիս մնալով հայ գյուղերում, նրանց մեջ առաջացավ «Տիֆ» հիվանդությունը, որոնցից և վարակվեց ժողովուրդը: Նրանք ապրում էին շատ կեղտոտ, նրանց սենյակները նման էին ախոռների: «Տիֆ» հիվանդությունից կոտորվեցին թե՛ զինվորներից, թե՛ ժողովրդից:

Շատ ընտանիքներ ստիպված եղան թողնել իրենց տները և փախչել լեռները: Այսպիսով Ղափանի ժողովուրդը մեծ վնասներ

³ Խորհրդային իշխանությունների:

է կրել թե նյութապես, թե ֆիզիկապես: Բերանները փակ, բռնակալ սվինների առաջ չէին համարձակվում որևէ բողոք բարձրացնել: Կամ ո՞ւմ պետք է բողոքեին: Միաժամանակ Սովետական ոստիկանական խմբերը ցերեկը իրանց լուտեսների աջակցությամբ ընկած էին գյուղեգյուղ, զինաթափում էին ժողովրդի մոտ եղած մեծ թե փոքր զենքերը և Դաշնակցության օրոք մնացած բոլոր ռազմական զինամթերքը, ապրանքները և այլն:

Սկսվեցին ձերբակալությունները: Ձերբակալվեցին բոլոր վաշտապետերը, ափիցերները⁴, աչքի ընկնող զինվորները, դաշնակցականները և համակրողները: Այդպիսով ոմանց խփեցին, ոմանց աքսորեցին, ոմանց էլ բանտարկեցին 6 ամսով, մի տարիով և այլն: Միաժամանակ զինվորները սկսեցին անբարոյականանալ: Նրանք խաբելով գյուղացիներին, սկսեցին ամուսնանալ օրիորդների և այրի կանանց հետ, 4-5 ամիս ապրելով հետները, գնալուց ոմանց թողեցին փախան, ոմանց տարան ճանապարհին թողեցին, ոմանց էլ սպանեցին: Այդպիսի օրիորդներից շատերը դեռ այսօր էլ դժբախտացած են մնացած իրանց հայրենի օջախների մոտը: Վերջապես վերջացնելով գյուղացիների հացի և մթերքի պաշարը, հեռացան Ղափանի շրջանից: Ապա զորքերը անցան Զանգեզուրի շրջանի Գորիս քաղաք, միառժամանակ մնացին այնտեղ և նույն դերը խաղացին այնտեղի ժողովրդի գլխին: Բոլոր նրանց հին հաշիվները մաքրելուց հետո քաշվեցին դեպի Երևան և Ադրբեջանի շրջանները:

Հիմնվեցավ տեղական իշխանություն ըստ սովետական իրավակարգերի: Նույն տարին ժողովուրդը սովի մատնվեցավ: Հացահատիկ գտնվում էր միայն հարևան թուրք գյուղերում: Այդ

⁴ Սպաները:

ժամանակ սովետական թղթադրամը ոչ մի արժեք չունեւ։ Ժողովուրդը ստիպւած եղաւ իրանց տներում եղած անհրաժեշտ իրերը կիսարժեքով վաճառքի հանել՝ տալով թուրքերին հացահատիկի։ Մի կերպ այդ տարին յուր գնացին⁵։

Եկաւ առաջիկա 1922 թիվը։ Նույնպես ժողովուրդը եղած չեղած հոգապահուստները, կանանց և տղամարդկանց զարդ ու զարդարանքները, ոսկի և երկաթեղենը, անգամ հագնելիք շորերը, բոլորը վաճառքի հանեցին, մի կերպ յուր գնացին՝ սպասելով նոր բերքին։ Հենց այդ նույն տարին կառավարության կողմից հողի, ապրանքի և սնչի⁶ հարկեր պահանջվեց։ Հարկերի դիմաց պահանջվում էր կամ հացահատիկ, կամ թե՛ ապրանք՝ գնահատված ոսկու արժեքով։ Ժողովրդի կողմից առաջարկվեց որքան բողոքներ, որքան ներկայացուցիչներ, փաստացի չքավորության համախոսականներ։ Ոչ մի հետևանք չունեցավ։ Ստիպված զենքի ուժով, լաց ու կոծով հավաքեցին առանց խտրության հարուստ և աղքատի։ Միայն ազատվեցին պարտքերից կոմունիստները։

1923 թվին թեկուզ կարկուտը մեծ վնաս հասցրավ ժողովրդին, բայց և այնպես նույնպես այդ տարի յուր գնացին։ Կառավարության կողմից հարկեր նշանակվեցին։ Հարկերի դիմաց վերցվեց այդ տարի նույնպես հացահատիկ, մեղր, յուղ և ապրանք։ Գյուղացու մթերքների և ապրանքների արժեքները գնահատված էր կառավարության ցանկությամբ։ Այնպիսի այրի կանայք կային, որոնց եղած չեղածը հագիլ երկու ամսվա ուտելու պաշար լինեւ, լաց ու կոծով տարավ հանձնեց կառավարության

⁵ Դիմացան։

⁶ Շնչի։

նը: Նաև խնդրեց կոմիսիա⁷ նշանակել գալու իր տունը ստուգելու, արդյո՞ք մի շաբաթվա պաշար մնացել է, թե ոչ իրա խեղճ որբերի՝ համար: Չեր հարգվում նույնիսկ նրա լաց ու կոծը:

Այսպիսով հավաքում էին ժողովրդի եղած չեղածը: Շատ ընտանիքներ սովամահ եղան, հեռացան իրանց ծննդավայրերից, իրենց երեխաների հետ գյուղե-գյուղ թափառելով նույնիսկ այժմ դեռ չեն վերադարձած իրենց ծննդավայրը, և այդպիսիների տները ավերակներ են դարձած: Այդ երեք տարվա ընթացքում հարուստ ու աղքատ չէին իմանում ինչ բան է շաքարը, մանուֆակտուրան, ֆաբրիկային մթերքները և այլն...

Գյուղացիները իրանց ստեղծած միջոցներով հազար ու մի տանջանքներով ապրել են մի կերպ մինչև 1924 թիվը: Դեռ այս տարի է, որ չերվոնեց⁸ փողը գոյություն ունի Լեոնահայաստանի ժողովուրդի մեջ: Ղափանի հանքերում կառավարության հաշվին մի երկու խանութ է բացված, մի երկուսն էլ կողմնակի մարդիկ են բացել, այն, ինչ որ ցարի ժամանակ Պղնձահանքերում 100-ից ավելի էր լինում: Իսկ Գորիս քաղաքում 20-30 խանութներ հազիվ կարող են լինել: Ներկա 1924 թվին Լեոնահայաստանում բերքը բավարար էր: Միայն առաջին անգամն էր այդպես չտեսնված: Կառավարության կողմից այնպիսի հարկեր էին պահանջում, ոչ մի պետություն, նույնիսկ պարսկական խաների կողմից այսպիսի զուլում տրված չէր եղել:

Ժողովուրդը, ճիշտ ցուցակ չի տալով իրա հողերի սնչի և ապրանքի համար, գողանում է կառավարությունից: Եթե ճիշտ ցուցակն տային, պետք է տուն, տեղ բոլորը հանձնեին ու դա-

⁷ Հանձնաժողով:

⁸ Տասը ուսլու արժողությամբ թղթադրամ, որ շրջանառության մեջ է եղել 1922-1947 թթ.:

տարկ նստեին: Ճիշտ ցուցակ չի տալու համար գյուղացիներին տանում են, պատժում են, տուգանքի ենթարկում, ապրանքները պետականացնում, որ ճիշտ ցուցակն տան: Բայց ժողովուրդը կանգնում է իրա սասածին:

Կան այնպիսի այրի կանայք, որոնցից պահանջվում է 150-200 ոտքի ոսկու արժեքով, կան այնպիսի մարդիկ, որ պետք է իր տարվա պաշարը, եզները հանձնի և հազիվ ազատվի...

Ժողովուրդի ձեռքին չկան ոչ մի աշխատանքի աղբյուր, տեղական պաշտոնյաները շատ քիչ են: Բոլոր գյուղացիները վաճառքի են հանում իրանց եղած չեղած հացահատիկները, լծկան եզները և կովերը:

Գյուղացիների վաճառքի հանած մթերքները կամ առնում են կոմունիստ պաշտոնյաները, որովհետև այս տարի հարկերի դիմաց դրամ են վերցնում, և դրամն էլ կոմունիստների ձեռքին է գտնվում: Հետևապես գյուղացիների ապրանքները վաճառվում են չնչին գներով:

Շատ մեծ զանազանություն կա գյուղատնտեսական և ֆաբրիկային ապրանքների միջև, ֆաբրիկային ապրանքները շատ թանկ են գյուղացու ապրանքների համեմատությամբ:

Կան և զանազան տեսակի տուրքեր:

Պաշտոնի մեջ են Նիկոլայի ռեժիմի բոլոր արեշիկները և արքսիզնի չինովնիկները: Նրանք որպես հմուտ չինովնիկներ քերթում են ժողովրդի կաշին, թույլ չեն տալիս ժողովրդին առանց տոմս վերցնելու գնալ անտառ և մի ճիպոտ կտրել: Ամեն չնչին բանի համար հարկ է նշանակված: Իսկ եթե մի գոմ կամ մի մարագ շինեն, ահագին գումար դրամ է հարկավոր: Օղի քաշելու համար մեծ ծախսեր է պահանջվում: Եվ դրա համար գյուղացիների այգիներում ահագին մթերք է փչանում:

Կան և ուրիշ պաշտոնյաներ՝ «քոչպետներ»⁹ և «ապահովագրողներ»:

Երբ որ գյուղացիները սար են բարձրանում, ընկեր քոչպետերը իրենց «ստրաժնիկներ»ով¹⁰ պարտավոր են լինել գյուղացու վրանում: Փառավոր կերպով նստում են այնտեղ և գյուղացու տիկիններից հաշիվ են պահանջում: Նույնիսկ հարցնում են թե քանի ճիպոտ են բերել: Չհավատալով կանանց տված ցուցակին՝ պարոն քոչպետերը հրամայում են ստրաժնիկներին, ճիշտ ցուցակ կտան նոքա քոչպետերին բոլոր ճիպոտների և անասունների: Ձիերի, ջորիների և ավանակների ու ամեն մի վրանի համար բերված են լինում մոտ 60 ճիպոտ, յուրաքանչյուր ճիպոտ առնում են 30 կոպեկով: Նմանապես կառավարության կողմից նշանակված է հարկեր անասունների և մյուսների համար: Հարկերի համար վերցվում է յուղ, պանիր, չաղ մսացու, ապրանքներ և դրամ: Այդ ժամանակ գյուղացիների աշխատանքի վառ ժամանակ լինելու պատճառով բոլոր տղամարդիկ գյուղերում են լինում: Դրա համար ընկ. քոչպետերը այդ հաշիվները քաշում են տիկինների՝ հետ: Տիկինները գիտեն, որ արդեն հրաման է: Պետք է պահանջը կատարվի: Ստիպված են լինում դժգոհությամբ եղած չեղած յուղն ու պանիրը հանձնել նրանց:

Հետո հերթը հասնում է նոր պաշտոնյաներին, որոնք եկան գյուղերը ցույց տվեցին ժողովուրդին կառավարության կողմից հրահանգված հրահանգները, որ պետք է գյուղացիությունը իրա եղած չեղած թե շարժական, թե անշարժ կարողությունը ապահովագրի: Ժողովուրդը ստիպված եղավ ապահովագրելու:

⁹ Ամառային արդարավայրերի պատասխանատու:

¹⁰ Ձինված պահակախմբի անդամներ:

Եկվոր պաշտոնյաները հավաքեցին ժողովրդից ապահովագրված գույքի փողերը ըստ կառավարության որոշած նորմայով և գնացին: Հունիս ամսվա գյուղացիների արտերի կարկուտի վնասները ապահովագրեցին՝ խոստանալով մինչև մի ամիս կառավարության կողմից վճարվի յուրաքանչյուր դեյնյատինին¹¹ 15 ռուբլի չերվոնեց փող: Դեռ մինչև էսօր ժողովրդի աչքը ճանապարհին է, թե երբ պիտի վճարեն: Ամեն մի քրաղացից առել են տիրոջից 20 ռուբլի չերվոնեց: Վաճառականներից չտեսնված հարկեր են առնում և այլն:

Ահա այդպիսով ժողովրդին սննկացնելով, կառավարությունը հանգամանքից օգտվելով չնչին ռոճիկներով լրտեսների քանակը շատացրած է: Լրտեսներին հաշիվ չունի, նույնիսկ բարոյական մարդիկ, իրանց տնտեսական սուր կարիքները ստիպած է ստոր ծառայություններ հանձն առնել: Վերջապես ժողովուրդն եկած է այն եզրակացության, որ ներկա սովետական կառավարությունը ոչ թե բանվորագյուղացիական կառավարություն է, այլ լրտեսի և «թալանի» կառավարություն է: Միայն թալանի ձևն է փոխված: Ժողովուրդը թե տնտեսապես, թե ֆիզիկապես սննկացած է: Զանգեզուրում կյանք չկա, ուրախություն չկա: Կանանց և տղամարդկանց 70%-ը բոբիկ է ման գալիս: Եղածը տրեխներ են, այն էլ չի ճարվում: Հագուատները տեղային միջոցներով են պատրաստվում միայն, չի զանազանվում իրարից:

Տղամարդիկ անտառից շալակով փետ են բերում, արտերից խորձով խոտ են բերում, մի խոսքով տղամարդիկ լծկան եզան դեր են կատարում, իսկ կանայք՝ տղամարդու դեր:

¹¹ Դեյնյատինը հողի տարածության չափման միավոր է, հավասար է 1,09 հեկտարի:

Ժողովուրդը իրավիճակից և կառավարությունից դժգոհ և տրտունջ ապրում է հուսահատական և սպասողական դրության մեջ՝ հույս ունենալով, որ ներկա սովետական կառավարությունը ժամանակավոր է, պետք է տապալվի, կորչի:

Հույսները դնելով իրանց արտասահմանյան ընկերների վրա և եվրոպական պետությունների վրա, սպասում են որ կազատեն իրենց բռնություններից և թալանչի տականքներից: Կան այնպիսի գյուղացիներ, որոնք եթե իմանան, երկար պիտի տևի այս իշխանությունը, ինքնասպանություն կգործեն: Կառավարությունը արդեն համոզված է, որ Ժողովուրդը զգված է, 15 տարեկանից բարձր գիշեր-ցերեկ աղոթում են իրենց տապալման համար: Գիտակցելով այդ, հենց այս տարվանից մեծ ծախսեր են անում, բավարարում են ուսուցիչներին, ուսումնարանները նորոգում են, պատրաստ են կրթության տալ մատաղ սերնդին և բատրակներին ըստ մարքսիզմի հովքերով¹²: Այդ առթիվ ձեր ուշադրությունն եմ գրավում, որ նոր սերունդը խորանում է մարքսիզմի հովքերով:

Ինչպես վերևում նշեցի, չկա մի պատասխանատու պաշտոն, որ կոմունիստի ձեռքին չլինի:

Ժողովրդական դատավորները կոմունիստ են և ցած կրթություն ունեցող մարդիկ: Դատի ժամանակ դատավորի աջ և ձախ կողմերում նստած են լինում երկու չեկիստ և զինված կոմունիստ գյուղացի կամ պաշտոնյա ատենակալներ: Եթե գանգատավորներից մեկը անկուսակցական է կամ դաշնակցական, իսկ մյուսը կոմունիստ է կամ նրանց համակրող, որքան էլ անկուսակցականը կամ դաշնակցականը արդար լինեն, դարձյալ,

¹² Նկատի ունի մարքսիստական գաղափարախոսությունը:

պետք է մեղադրվեն, և կոմունիստը պետք է ազատվի: Իսկ եթե կոմունիստի մեղքը շատ-շատ է, հնարավորություն չկա ազատվելու, նրա հանցանքի համար կաքսորեն մի ուրիշ շրջան և ավելի բարձր պաշտոն կտան: Այս մասին քանի-քանի փաստեր ունինք:

Գալով ընտրությունների ձևին.

Երևանից և գավառից գալիս են մի քանի պատասխանատու պաշտոնյաներ: Ընտրությունները սկսում են գյուղերից: Եկվոր պաշտոնյաները գյուղը մտնելուն պես կարգադրում են գյուղական իսպալկոմին¹³ հավաքել բոլոր ժողովրդին մի հարմար սենյակ ընտրության համար: Մինչև ժողովը բացվելը կանչում են առանձին իրանց գիտցած մարդկանցից մի քանիսին: Նրանք խորհրդակցությամբ որոշում են իրենց հավատարիմ այն մարդկանց, ովքեր կարող են լինել գյուղական խորհրդի անդամ, նրանց ազգանունները գրում են թղթի վրա: Հետո ժողովը հայտարարում են բացված: Նախ իրենց սովորական ճառերը ասելուց հետո անցնում են ընտրության: Հայտարարում են, որ ընտրության ժամանակ ձայնագուրկ են դաշնակցական վաշտապետերը, աֆիցերները, տերտերները, նախկին կոիվների մասնակցիները:

Այդքանից հետո ժողովուրդը, վիճաբանելով, թղթի վրա գրում է իրենց ցանկալի մարդկանց անունները, բայց վերջում ազդեցիկ պաշտոնյաները որպես ընտրությունների հաղթող հայտարարում են իրենց ցանկալի մարդկանց անունները, որոնց ցանկը նախապես կազմել էին արդեն: Լուռ ու մունջ ժողովուրդը ճարը կտրված, իրարից նեղացած են մնում, թե ինչու

¹³ Գործկոմ:

են այդպիսի մարդկանց ընտրել: Շատերը հասկանում են, թե ինչի մեջն է գաղտնիքը, բայց լռում են: Միաժամանակ լրտեսները ընտրության ժամանակ պտտվում են ժողովրդի մեջ: Անարդարության դեմ խոսացողին մի օր չանցած բանտարկում են և ամիսներով պահում: Ահա այսպես են լինում սրանց ընտրությունները:

Բոլոր կոմունիստները, պաշտոնյա թե առանց պաշտոնի, փոքրիկ զենքերով են ման գալիս ժողովրդի մեջ: Միշտ քարոզում են ժողովրդին ուրանալ եկեղեցին, ուրանալ ազգային հոգին, զգվանքով են վերաբերվում հոգևորականների հետ:

Ժողովրդի 80 տոկոսը աղքատ է և հոգնած է իրավակարգեն: Հոկտեմբերի 15-ից մինչև վերջը կարգադրված և հրահանգված է բոլոր մեծ զենքերը հանձնել կառավարությանը: Թեև ժամանակը լրացավ, բայց ժողովուրդը ցանկություն չունեի զինաթափ լինելու: Կուսակցական պաշտոնյաները անկուսակցականների համեմատ կրկնակի բարձր ռոճիկ են ստանում: Բոլոր կոմունիստները տնտեսապես ապահով են, ապրում են լավ և գոհ են վիճակից:

Հողային հարցը:

Հողային հարցի համար օգոստոս ամսին կառավարության կողմից նշանակված էին մի քանի պաշտոնյաներ, որոնք եկած էին Լեռնահայաստան: Զանգեզուրի գյուղերը նոցա կարգադրությամբ ցուցակագրած էին: Ամեն մի գյուղից ընտրված էին երկուական կոմիսիա¹⁴: Պարտավորվեցին հողաչափերի հետ սահմանազատում անել գյուղերի միջև և ամեն սնչին տալ 1½ դեսյատին հող:

¹⁴ Նկատի ունի հանձնաժողովի անդամ:

Գորիս քաղաքում և Ղափանի հանքերում գյուղացիների շինությունները և խանութները, որոնք կառուցել էին վարժով տալու, կառավարությունը բռնագրաված է որպես պետական:

Ձերբակալությունը և սպանությունը Լեռնահայաստանում: Ձերբակալություններ և սպանություններ միշտ եղել են և այժմ էլ լինում են: Քաղաքական հանցավորների հետ վարվում են շատ կոպիտ և անվայել հայիոյանքներով: Նրանց բանտարկում են խոնավ և մութ սենյակներում, խիստ ծեծի ենթարկում, մի քանի օր սոված պահում: Էտապով¹⁵ ուղարկում են Գորիսի բանտը, որտեղ ենթարկում են հազարավոր տանջանքների: Շատերին ճանապարհին խփում են՝ պատճառաբանելով, թե փախչում էին: Այնինչ հանցավորին այնպիսի դրության են հասցնում, որ չի կարող նույնիսկ քայլել, էլ ուր մնաց փախչի: Բանտարկվածի հարազատները վաղօրոք պիտի իմանան, որ իրենց բարեկամին տանելու են Գորիսի բանտը, որ ոստիկանին կաշառեն իրենց բարեկամին ճանապարհին չխփելու համար:

Բանտ տանելուց ոչ մի բարեկամի կամ ծանոթի թույլ չեն տալիս այցելել, հաց տանել: Այդպեսով մարդուն՝ բանտարկյալին, հանում էին հոգեկան հավասարակշռությունից, որ վերջինս հայիոյեր կառավարությունը և իմանային նրա վերաբերմունքը կառավարության հանդեպ: Շատ դեպքերում ոստիկանները սուտ դակլադներ¹⁶ են տալիս չեկային¹⁷:

¹⁵ Պահակախմբի հսկողությամբ որևէ տեղ տարվող կալանավորների խումբ:

¹⁶ Ձեկոյց:

¹⁷ Ռուսերեն *черезвычайная комиссия* (Արտակարգ հանձնաժողով)՝ բաների հապավումն է: Ստեղծվել է Խորհրդային Ռուսաստանում 1917 թ. դեկտեմբերին: Պաշտոնական անվանումը եղել է Հակահեղափոխության, սաբոտաժի և սպեկուլյացիայի դեմ պայքարի համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնա-

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 2

ՀՅԴ Բյուրոյին

1921 թվից սկսած մինչև 1924 թ. վերջերը ես, գտնվելով Լեռ-նահայաստանում, ականատես և մոտիկից ծանոթ լինելով հայ ժողովրդի վիճակին, նաև Սով[ետական] Հայաստանի կառավա-րության անբարեխիղճ վերաբերմունքին ժողովրդի հանդեպ, գրավոր հայտնում և խնդրում եմ պայքար մղել միշտ լրագիրնե-րի միջոցով, հետևյալ նյութերի առթիվ լայն իմաստով, որով կա-տարած կլինեք Հ.Յ. Դաշնակցության բարոյական պարտակա-նությունը, որը հայ ժողովրդի այժմվա սրտի ուզած և կարևոր նյութեր են:

1. Լեզվի և մամուլի ազատություն,

2. Վերջ տալ քաղաքական հանցավորներին, սպանություն-ներին և բանտարկություններին: Մեծ տարբերություն դնել քա-ղաքների և գավառների միջև: Վերջինս ավելի է տուժում: Հիմն-վել գլխավորապես գավառների և գյուղերի վրա:

3. Նկարագրել արեշիկների¹⁸, արսիզնի չինովնիկների¹⁹, ապահովագրողների, չեկիստ ժանդարմների վերաբերմունքը հանդեպ հայ ժողովրդի քայքայման: Պատկերացնել վերոնշյալ

Ժողով: Խորհրդայնացումից հետո Արտակարգ հանձնաժողով ստեղծվեց նաև Հայաստանում:

¹⁸ Անտառապահ:

¹⁹ Հարկային պաշտոնյա:

ծառայողների մասին, որոնք ցարական ժամանակվանից հմուտ իրանց պաշտոնների մեջ, այժմ էլ այնպիսիները դարձյալ ժողովրդի գլխին պաշտոնի են, որոնք որպես հմուտ գայլեր, ժողովրդի հոգին առնում են, իրանց վերաբերմունքով չեն զանազանվում ցարական ռեժիմից:

4. Ասպարեզ հանել ժողովրդի ներքին տնտեսական քայքայված վիճակը: Քայքայման պատճառը գրել. կառավարության պահանջած անսահման անբարեխիղճ, ժողովրդի ուժերից վերտուրքեր և երթևեկության սահմանափակում: Պատկերացրեք, որ դեռ Խորհրդային իշխանությունը իրա թալանը չի դադարեցնում ժողովրդից: Եթե առաջ անկազմակերպ և անկանոն էին թալանում, ներկայումս Խորհրդային իշխանությունը զիզզազճանապարհով է թալանում ժողովրդին, ավելի շատ և նկատելի, քան թե առաջ: Միայն զգուշությամբ և հեռատեսությամբ, կազմակերպված և զինված նոր ուժեղ Խորհրդային քաղաքական իրավակարգերով, ապահովված և կազմակերպված ուժեղ լրտեսների աջակցությամբ, որը միայն Խորհրդային իշխանության ուժն է կոչվում: Թող կորչի լրտեսությունը...

5. Կոմունիստ պաշտոնյաների և անպաշտոնյաների զինված ման գալը ժողովրդի մեջ, գլխավորապես գյուղերում, որն ազդում է ժողովրդի վրա, որով ցույց են տալիս, որ ժողովուրդը հավատարիմ չէ կառավարությանը և միշտ ճնշման ու տեռորի-զացիայի²⁰ տակ են պահում:

6. Նկարագրել, որ Դաշնակցության կառավարության օրոք Լեռնահայաստանում համարյա թե բոլոր գյուղերում ունեինք պահեստներ, որոնց մեջ կար ամեն տեսակի ռազմամթերք,

²⁰ Ահաբեկում:

թնդանոթներ, 200-ից ավելի գնդացիրներ և այլն: 1921 թվին բուրորդ դուրս են բերված և ուղարկվել են Ռուսաստան:

7. Խոսել 1924 թ. հոկտեմբեր ամսվա կառավարության կողմից հրահանգված Լեռնահայաստանի ժողովրդի զինաթափման առթիվ: Որ ժողովուրդը ցանկություն չունեի զինաթափ լինելու, որովհետև ինչպես կառավարությունը վստահություն չունի ժողովրդի վրա, նույնպես հայ ժողովուրդը վստահություն չունի իրա երկրի ամենամոտ դիրքերի և սովետական իշխանության վրա վտանգի դեպքում: Ամեն ինչ ձեռքից տված է, միայն ու միայն իր հույսը իր ուժի և իր զենքի վրա դրած է և նրանով իրավ ապահով է զգում: Այն էլ սովետական իշխանությունը ուզում է խլել ու դարձյալ Ռուսաստան ուղարկել: Հայ ժողովրդի համար ավելի լավ է ձեռքի հացը առնել քան թե իրա զենքը: Պայքար մղել զինաթափության առթիվ, սահմանների անորոշության և երկրի ամենամոտ դիրքերի առթիվ:

8. Կոմունիստ պաշտոնյաների և անկուսակցական պաշտոնյաների ռոճիկների զանազանության առթիվ: Անկուսակցականների և դաշնակցականների մեծ մասը անգործ են դիտավորյալ կերպով կառավարության կողմից:

9. Ժողովուրդը չի իմանում ինչ է կատարվում կամ խոսվում Սովետական թերթերի միջոցով կամ հատուկ պաշտոնյաների միջոցով, իրա լեզվից, դրսի երկրներում կամ գաղութներում: Միշտ շահագործում են ժողովրդի անունը:

Ընկերական բարևներով՝ Գերասիմ

10 մարտի, 1925 թ.

ՀՅԴ կենտրոնական արխիվ, փաստաթուղթ թիվ Ե-412Ա6-3,

թթ. 1-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՀՅԴ Բյուրոյին

1922 թվից մինչև 1924 թ. մարտի մեկը մենակ ես էի կապ պահում Վրեժի²¹ հետ: Այդ երկու տարեշրջաններում իմ կապն այնքան էլ կանոնավոր չէր: Հազիվ էի կարողանում զանազան անհատների միջոցով տեղեկություններ տալ կամ ստանալ երկրի և դրսի աշխարհի կացության և կուսակցական գործերի մասին:

Միայն ինձ հայտնում էին Վրեժից աշխատել ազգային ոգին վառ պահել ժողովրդի սրտում, և այդ ուղղությամբ իմ ուժերի չափ հաջող կատարել եմ որոշ աշխատանք: Կառավարությունը որքան խիստ միջոցներ ձեռք առավ իմ հանդեպ, պահել է միշտ ճնշման տակ, այդ առթիվ քայքայվեցավ իմ տնտեսական վիճակս, որը աչքի ընկնող մի ընտանիք է մեր շրջանում: Այնուամենայնիվ ես կանգ չեմ առել ոչ մի վտանգի կամ քայքայման առջև և առաջ եմ տարել Վրեժից ստացած բոլոր կուսակցական կարգադրությունները և աշխատանքները: Երկու տարեշրջանում ես ստացել եմ Վրեժից իմ տնտեսական սուր կարիքների համար 130 (հարյուրերեսուն) դոլար: Բայց այդ երկու տարվա ընթացքին իմ սեփական միջոցներով երկու հարյուր հիսուն դոլար ծախս եմ արել կապերի, սուրհանդակային, կուսակցական ընկերների անցուդարձի և այլն: Այժմ իմ պատճառով ինձնից բաժանված եղբայրս, որի վրա ծանրացած է մի մեծ ընտանիք, 6 ամիս է բանտում է, որը կուսակցական է: Երեկ նամակ եմ ստացել, իմ ընտանիքը ծանր դրության մեջ է, մեծ տղաս, որը 14 տա-

²¹ ՀՅԴ Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեի ծածկանունը:

րեկան է, գրում է ինձ, որ իմ բացակայությունից հետո ուսումնարան չի գնում, որովհետև ծանր դրությունը իր վրա է ընկած, երբ պետք է ազատեմ իրեն այդ դրությունից:

Հետևապես այս բոլորը ես նախագգում և գիտակցում էի, որ պետք է քայքայվեմ, բայց կուսակցական լոզունգը, հայ ժողովրդի շահերը թույլ չեն տվել ինձ, որ մենակ իմ տնտեսական վիճակիս մասին մտածեմ: Միայն ես մի բանով եմ մխիթարվում, այդ այն է, որ ես ինձ Երկրում պահել եմ մաքուր կանգնած իմ կոչման վրա, կուսակցական հողի վրա, որը կ'հաստատի իմ թողած աշխատանքս: Քայքայվելով հանուն հայ ժողովրդի շահերի, ինքը ժողովուրդը կհաստատի: Սորանով ծանոթացնում եմ իմ բարոյական գործունեության հետ:

1924 թ. մարտի մեկից հիմնեցինք տեղական մարմին, կապվեցինք շրջանների մարմինների հետ: Մեր աշխատանքները ավելի խոշորացան: Մենք աշխատում էինք երկու ուղղությամբ. 1) Ընդհանուր ժողովրդական բնույթի էր, որոնք չէին դիմանում, զգվում էին կառավարության իրավակարգերից, բռնություններից: Այդպիսի դեպքերում մենք միշտ ատելություն և անվստահություն էինք մտցնում ժողովրդի մեջ հանդեպ սովետական կառավարության: Ժողովրդի 70-80%-ը դեմ էր կառավարությանը: 2) Կուսակցական ընկերական շարքերում հիմնվում էինք Վրեժից ստացած կարգադրությունների վրա, պահում մեր կուսակցական գաղափարը և լոզունգը, աշխատում էինք խորացնել մեր ուժերը, նաև աչքի առաջ էինք առնում ժողովրդի շահերը: Եվ այդ հողի վրա թողեցի եկա: Հետևապես մեր մարմնի անհրաժեշտ կարիքների համար գրավոր հայտնում եմ Ձեզ և խնդրում եմ Ձեր ուշադրությունը դարձնեք հետևյալ կետերի վրա և կարգադրեք փոխանցում.

1. Մեր կապը կանոնավոր չէր Պարսկաստանի հետ, որովհետև մեր մարմինը ի վիճակի չէր սուրհանդակային ծախսեր անելու, կանոնավորելու կապը, գրականությունը տարեշրջանում ստացել ենք երկու անգամ, որոնք հնացել են, անհետաքրքիր են դարձել:

2. Երևանի հետ մեր կապը հաստատվեց 1924 թ. մայիսից, որոնք թույլ և անհետաքրքիր էին վերաբերվում մեզ հետ: Որքան դրամ էր ստանում Երևանը Վրեժից, մեզ հատնի չէր: Միայն Վրեժից կարգադրված էր Երևանին ուղարկելու մեզ սուրահանդակային ծախս 60 դոլար: Մինչև վերջը չենք ստացել ոչ մի կոպեկ, և տեղեկությունների համար միշտ մենք էինք մարդ ուղարկում Երևան, որը մեզ վրա ահագին ծախսեր էր նստում:

3. Մեր կապը պետք է լինի անկախ Երևանից ուղիղ Երասխի վրայով: Այս կապի համար անհրաժեշտ է երկու սուրհանդակ, մեկը այս ափում, մյուսը՝ այն ափում հստակ կապ պահելու համար, որոնք կարող են ժամանակին իրազեկ անել ներսի և դրսի կացությունը: Երևանի հետ կապ կը պահենք միայն Երկրի կազմակերպչական գործի համար: Ներսի և դրսի տեղեկությունները միշտ թարմ պահել:

4. Մեր մարմնի վերջին ժամանակներս Վրեժից և Երևանից ստացած տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը: Մեզ միշտ պահում էին սպասողական դրության մեջ, որպես թե օրերի կամ ամիսների հարց են փոփոխությունները, և թողել են նույն վիճակի մեջ Երկրի ընկերներին: Որից պատահում էին թյուրիմացություններ և վատ հետևանքներ: Պետք է կարգադրել Վրեժին, բացի Բյուրոյից ստացած տեղեկություններից կամ կարգադրություններից, սահմանից դուրս լուրեր չտան մեր մարմնին:

5. Երկրի մարմիններին տալ լայն իրավունքներ, հանդեպ լրտեսների, բռնակալների և վնասակար տարրերի: Նաև հայտնել նրանց իրավունքների սահմանը:

6. Նոր սերունդների վրա առանձին ուշադրություն դարձնել:

7. Կարգադրել կուսակցական ընկերներին գաղտնապահ լինել կուսակցական գործերի առթիվ և թույլերին պատասխանատվության ենթարկել:

8. Երկրի ընկերները տուժում են Թավրիզի անգործ ընկերների, փողոցներում կամ կաֆեներում անզգույշ զրույցներից: Թավրիզում բուլճակները հատուկ ագենտներ²² ունեն, որոնք ռոճիկով ծառայում են գաղտնիքներ իմանալու և կառավարության հայտնելու:

9. Մեր մարմինը վերջերումս կուսակցական կարիքների համար երկու հարյուր հիսուն դոլար պարտքի մեջ էր ընկել ի կարգադրություն:

10. Երկրին դրամական կարիք միշտ լինում են, որով միայն կարելի է ուժեղ պահել:

Ընկերական հարգանքներով՝ Գերասիմ

19 մարտի 1925 թ.

ՀՅԴ կենտրոնական արխիվ, փաստաթուղթ թիվ Ե-412116-

3, թթ.1-4: Բնագիր: Ձեռագիր:

²² Գործակալներ:

Хачатур Р. Степанян, АГПУ, д.и.н., профессор, Положение в Сюнике в 1921–1924 гг. по докладам подпольного деятеля.

Армянская революционная федерация Дашнакцутюн продолжала свою подпольную деятельность в Армении в первые годы советской власти. Представленные доклады, автором которых является дашнакский деятель, описывают общую ситуацию в Сюнике в 1921–1924 гг.: массовые грабежи со стороны большевиков, аресты, набеги Советской армии на беззащитное население, деструктивная деятельность большевистской шпионской сети, тяжелое социально-экономическое положение, суровая налоговая политика, голод и др.

Khachatur R. Stepanyan, ASPU, Doctor of Sciences in History, Professor, The situation in Syunik in 1921–1924 according to the reports of the underground activist.

The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun continued its activities in Armenia in underground during the first years of Soviet rule. The situation in Syunik is described in the presented reports, whose author is a Dashnak figure: the widespread looting, the arrests by the Bolsheviks, the raids of the Soviet army on the defenseless population, the destructive activities of the Bolshevik spy network, the difficult socio-economic situation, the severe tax policy, the famine.